

Sant Miquel d'Engolasters

L'arcàngel de les muntanyes

Cristina Tarradellas

UBe

p·r·m

Sant Miquel d'Engolasters

Sant Miquel d'Engolasters

L'arcàngel de les muntanyes

Cristina Tarradellas

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

pirineus romànics
monografies

Índex

Pròleg, per <i>Jaume Serra i Serra</i>	9
Introducció	11
 El paratge d'Engolasters i l'església de Sant Miquel	
al llarg de la història	13
L'església de Sant Miquel d'Engolasters	18
Arrencament de les pintures	22
 Sant Miquel d'Engolasters en època romànica.	
Arquitectura	31
L'església	31
El campanar	37
Cronologia	42
 Les pintures murals de Sant Miquel d'Engolasters	
Les pintures	45
L'absis	46
Crist en majestat	49
Els vivents	49
La figura de l'arcàngel Miquel	56
L'apostolat del cilindre absidal	65
L'intradós de l'arc triomfal	69
L'autoria de les pintures i la figura del «mestre de Santa Coloma»	75
 L'advocació de l'església, el programa pictòric, l'arquitectura	
i la ubicació	89
 Bibliografia	101

Pròleg

Prologar un llibre sobre l'art romànic al Pirineu, concretament sobre l'art romànic a Andorra, i en particular sobre l'església de Sant Miquel d'Engolasters, és, com a andorrà i veí d'Escaldes-Engordany, un plaer, i més quan la Cristina Tarradellas és amiga meva des que les vacances d'estiu ens duraven tres mesos.

Per què Sant Miquel d'Engolasters és on és, i qui va decidir quines pintures n'havien de decorar les parets, no ho sabem i, com diu l'autora, el llibre no pretén resoldre definitivament la qüestió. La finalitat és posar en relleu tot un seguit d'observacions al voltant d'aquesta església que, en el fons, no fan més que demostrar les grans llacunes de coneixement que encara en tenim. En què van pensar els habitants de la plana d'Engolasters i, per extensió, els seus assessors religiosos, segurament amb vinculació o dependència envers el bisbat d'Urgell, quan van promoure que la seva església fos dedicada a l'àngel sant Miquel? No ho sabem. Potser per això ens agrada l'especulació que fa l'autora quan diu que és justament el caràcter de protector i misatger de l'arcàngel el que fa que se'l triï per emparar aquestes contrades d'alt valor estratègic i comercial a l'Edat Mitjana, una terra de comerciants reflex primerenc de l'Andorra d'avui.

Deixeu-me somiar i que vegi en aquesta elecció la capacitat dels andorrans de l'època medieval per decidir en què havien d'invertir els excedents econòmics, i en la construcció de l'església, el desig dels prohoms dels país d'exercir-ne el patronatge com un signe de diferenciació social. Podria ser aquesta petita llavor de llibertat i d'arrelament

a la terra, mai deslligada de la lleialtat al seu senyor bisbe, la que expliqui l'esdevenir particularíssim de les institucions andorranes i sobretot la seva permanència en el difícil decurs de la història? Podria ser que aquesta petita llavor hagués arrelat en un futur al Consell de la Terra, protoparlament constituït a Andorra ara fa sis-cents anys? Deixeu-me que torni a somiar en aquesta coincidència tel·lúrica que potser va marcar la voluntat i el caràcter d'aquells primers habitants i que perdura fins avui.

JAUME SERRA I SERRA
Ambaixador del Principat d'Andorra
prop de la Santa Seu

Introducció

Fins a mitjan segle xx, el Principat d'Andorra era vist com un lloc perdut al bell mig d'altres muntanyes, pràcticament incomunicat i on es vivia igual que a l'època feudal. Poc interessava el país més enllà dels paisatges bucòlics o dels petits pobles amagats entre les muntanyes: en definitiva, per l'exotisme que suposava trobar una bossa de tranquil·litat en un món en constant i trepidant transformació. Vist així, no ens ha d'estranyar que molta gent que el visita desconeixi el ric patrimoni arquitectònic i pictòric d'època romànica que amaga. De fet, el romànic és l'art que predomina al país. Gràcies al relatiu aïllament, a les condicions geogràfiques i climàtiques d'alta muntanya i al poc interès que ha despertat la zona durant segles, s'han pogut preservar, sense modificacions significatives, més de quaranta esglésies romàniques, i algunes d'elles, fins als primers decennis del segle xx, encara conserven als murs una bona mostra de les decoracions murals, el mobiliari i les imatges que les van enriquir durant els primers segles de l'alta Edat Mitjana.

El Principat d'Andorra ocupa un lloc estratègic, un lloc de pas, i era un punt fonamental dins la xarxa de camins que relacionaven les diferents valls pirinenques, tant en sentit longitudinal, entre la Gàl·lia continental i la península Ibèrica, com en l'eix transversal. És cert que no disposava de centres de producció artística importants, però les rutes que el travessaven el relacionen amb dues àrees geogràfiques molt potents que estaven sota la influència de dos nuclis cabdals en aquells moments.

Al sud, el poderós bisbat d'Urgell, al qual estan vinculades les esglésies andorranes, que, gràcies a les relacions mantingudes amb centres crucials a l'època com són els monestirs de Ripoll o de Cuixà, la ciutat de Roma i els territoris del nord-est de la península Ibèrica, aconsegueix fer de la seva capital, la Seu d'Urgell, un punt de confluència de corrents artístics diversos. Al nord, limita amb el bisbat de Tours, centre cabdal en el desenvolupament cultural des dels primers moments de l'alta Edat Mitjana, i un dels principals focus intel·lectuals i motors artístics europeus.

Entre l'un i l'altre, les valls d'Andorra es converteixen, igual que altres valls germanes del Pirineu, en un lloc dinàmic, un punt de trobada i d'intercanvi, una cruïlla on es posen en contacte homes, idees i, per què no, també inquietuds artístiques. Si tenim això present, veurem que les preteses singularitats del romànic andorrà, atribuïdes tradicionalment a l'aïllament que provoquen els alts cims que envolten el país, no són tals. Les entendrem com una manera particular d'expressar unes idees artístiques, comunes a tot el continent europeu, on es conjuguen elements d'una banda i de l'altra del Pirineu. Veurem que és un art d'una gran riquesa i originalitat, que encara avui dia és un gran desconegut inclús per als mateixos andorrans. Potser el que tenim no és una pintura de gran qualitat, però el panorama mostra un ric desplegament de solucions i programes que denota un gran coneixement de les propostes que s'apliquen més enllà de les seves fronteres.

El text que presentem forma part de la tesi doctoral *L'art romànic del Principat d'Andorra: la pintura mural en el seu context*, dirigida per Milagros Guardia (Universitat de Barcelona) i Immaculada Lorés (Universitat de Lleida), i aborda l'estudi d'una de les esglésies més representatives de l'art romànic del Principat per la seva arquitectura, però sobretot per la decoració mural: Sant Miquel d'Engolasters.

El paratge d'Engolasters i l'església de Sant Miquel al llarg de la història

A la part alta de la parròquia d'Escaldes-Engordany, quasi al límit amb la parròquia d'Encamp, i a 1.504 metres sobre el nivell del mar, s'alça el conjunt de Sant Miquel d'Engolasters.¹ Situat al pla d'Engolasters, a l'entrada de la zona coneguda com els Astrells, ocupa una posició privilegiada des de la qual ofereix unes vistes espectaculars de la vall central del Principat, en un replà dalt de la muntanya, envoltada de prats, i pràcticament a tocar del bosc a l'entrada del Parc Natural de la Vall del Madriu-Perafita-Claror (figura 1). Des d'aquest punt surten les vies de comunicació més importants entre el sud-est del Principat d'Andorra i la veïna comarca de l'Alt Urgell en època medieval, rutes relacionades sobretot amb la transhumància que porten als ports Negre, de Perafita i Vallovera, uns cims relativament baixos que es fan accessibles per a la circulació de mercaderies i persones (GUARDIA, MANCHO, PALAU 2014: 318-331).

Encara que avui en dia són moltes les urbanitzacions que trobem flanquejant la sinuosa carretera que ens porta fins a l'església, a inicis del segle xx era un paratge solitari. No hi ha cap població amb el nom d'Engolasters, ni tampoc testimonis arqueològics que ens parlin d'un nucli antic associat a aquesta església; només, a les proximitats, hi ha un conjunt de bordes de recent construcció.² Malgrat tot, l'ocupació

1 Les coordenades de l'església són: 42° 30' 41" N, 10 33' 38" E.

2 Segons la definició del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans, una borda és una cabana, barraca, especialment destinada a guardar la palla, el fem

Figura 1. Sant Miquel d'Engolasters. Fotografia: Jordi Troguet.

de la zona es remunta al neolític, època en què ja s'aprofitaven les àmplies pastures de l'alta muntanya, es conreaven els prats més baixos i s'explotaven els recursos naturals, sobretot la pega i el ferro.³

La importància que aquests dos productes tenien aleshores queda testimoniada per un document, sortit de la cancelleria carolíngia i signat per Carles el Calb († 877) l'any 860, en què s'autoritza el bisbe de la Seu Guisad I (857-872) a percebre els delmes de la pega i el ferro procedents de les Valls, uns drets que el bisbat sembla que tenia concedits a Andorra des de molt abans. OLIVER (1996: 159-161) ja

i les eines de conreu. També es pot considerar com una casa rústica aïllada d'ocupació estacional que depèn d'una masia.

3 La pega és un element semblant a la reïna que s'obté de la destil·lació seca del pi negre. Aquesta substància era molt apreciada durant l'època medieval, ja que entre els seus usos hi ha la impermeabilització de parets i teulades i el marcatge dels animals. Pel que fa al ferro, és en aquesta època quan substitueix el bronze i se'n generalitza l'ús, fet que permet la fabricació d'estrís i la producció d'armament. A la vall del Madriu-Perafita-Claror les zones d'extracció de la pega i el ferro es troben per damunt del límit habitable dels 1.500 metres sobre el nivell del mar, concretament entre els 1.770 i els 2.200 metres (PALET et al. 2010).

destaca la significació especial de la pega dins una comunitat que basa una part de la seva economia en la ramaderia, ja que, amb aquest impost, el bisbe aconsegueix el control directe del bestiar i dels circuits d'intercanvi dels animals. Respecte al ferro, la seva transformació permet, per una banda, una especialització d'estris que milloren l'explotació dels recursos i alleugeren, en certa manera, la difícil vida de l'home medieval. Per altra banda, és un material fonamental per a la producció d'armament i el seu control, en una societat tan violenta com és la de la baixa Edat Mitjana, i en una zona en permanent conflicte com aquesta on ens movem, tal com assenyala SANCHO (2011), encara ho és més.

A la vall del Madriu-Perafita-Claror, les zones d'extracció i transformació d'aquests importants materials no es concentren en un únic lloc, sinó que es distribueixen de manera dispersa per tota la muntanya en establiments estacionals. Fins al moment, l'arqueologia ha aconseguit localitzar algunes estructures relacionades clarament amb activitats transformadores d'aquests dos productes, totes elles molt pròximes als camins que connecten la zona sud-est del Principat d'Andorra amb la comarca de l'Alt Urgell.⁴

A banda dels testimonis aportats per l'arqueologia, res indica fins al moment que a la zona hi hagués una ocupació estable, alguna mena d'hàbitat o d'agrupació de cases que constituïssin una població. Malgrat tot, de la documentació textual conservada referent al segle XII se'n desprèn que això podria no haver estat així. En el text del que es coneix com la segona concòrdia, signada entre els habitants d'Andorra i el bisbe i els canonges de la Seu l'any 1176, hi trobem que entre els representants de les poblacions andorranes hi ha un Pere de les Cases d'Engolasters.⁵ El lloc continua habitat durant el segle XIII, tal com

4 Sobre l'explotació de la vall del Madriu, les excavacions fetes fins avui demostren una ocupació que comprèn des de l'època neolítica fins quasi els nostres dies (vegeu PALET et al. 2010).

5 Les concòrdies són documents signats entre els canonges de la Seu i els habitants d'Andorra en els quals es regulen les relacions econòmiques, judicials, socials i religioses en-

ho certifica el testament de B. de les Cases d'Engolasters a favor de Guillemma, Arnau, Martí i Maria (VIADER 2003: 304).

Hem de creure, per tant, que encara que avui en dia no el puguem identificar, en aquest paratge hi havia alguna mena d'hàbitat, que no necessàriament havia de ser un poble, amb què es podria relacionar l'església. Qui sap si amb el nom de Cases d'Engolasters es fa referència a una petita comunitat, que podria ser permanent o estacional, que ocupava una o dues cases pròximes a l'església. És impensable, tal com encertadament fa notar VIADER (2003: 304), que una construcció de les característiques d'aquest edifici, amb les pintures que en decoraven l'interior i el campanar que l'acompanya, que és un dels més alts del país, s'utilitzés per celebrar-hi una o dues misses a l'any. Malauradament, no s'ha realitzat ni s'ha programat mai cap intervenció arqueològica al voltant del conjunt, i, per tant, desconeixem si s'han conservat estructures d'habitació que es puguin relacionar amb aquesta època i amb aquest nom. Tot i els treballs d'adequació de la zona, amb la construcció de la carretera i l'arranjament de l'accés, tampoc s'han localitzat estructures funeràries associades, encara que CANTURRI (2014: 271) digui que al seu voltant hi havia molts enterraments, als quals atribueix una cronologia entre els segles XI i XII.

Fins al moment, res apunta que existís un poble amb el nom d'Engolasters, encara que mossèn Cinto Verdager reculli la llegend-

tre tots dos collectius. La primera porta data de 7 de març de 1162, i la signen el bisbe Bernat Sanç (1142-1163) i els homes d'Andorra. El document original s'ha perdut, però se'n conserva una còpia a l'Arxiu Capítular d'Urgell, vol. I, núm. 844, foli 244 i s. Vegeu TABERNER 1920, vol. III, núm. 3, p. 384 i s. L'original de la segona, que és de 8 de gener de 1176, també s'ha perdut, però se'n conserven diverses còpies, la més antiga de les quals, del segle XIV, a l'Arxiu de les Tres Claus d'Andorra. També n'hi ha una altra còpia a l'Arxiu Capítular d'Urgell, Cartulari I, núm. 848; a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, *Traslados de las escrituras de Alfonso I*, núm. 19, i a la Biblioteca Nacional de França, col. DOAT, vol. 161, f. 264-272; i una tercera còpia, aquesta del segle XV, a l'Arxiu de les Set Claus, *Llibre de la Terra*, foli 7 i s.

Respecte a Pere de les Cases d'Engolasters, CANTURRI (2014: 271) es confon quan diu que figura entre els signants de la concòrdia de 1162. En la dita concòrdia no hi figura cap representant del lloc d'Engolasters.

da popular que explica la seva desaparició sota les aigües del llac. Tot fa pensar que ens trobem davant d'una església aïllada, o relativament isolada, si comprenem la possibilitat del poblament estacional de les bordes. Aquesta circumstància no seria estranya, ja que al Principat d'Andorra, entre els segles x i xi, s'endega la construcció de més de cinquanta esglésies i petits oratoris en llocs tan diversos com dalt de les muntanyes, en prats allunyats de qualsevol nucli habitat o damunt de penya-segats, una dinàmica constructiva que fa pensar en l'explosió d'alguna mena d'espiritualitat o religiositat que deuria arrelar amb força en la població.

La densitat d'edificis a les muntanyes, molt més elevada que a la plana, és el reflex del dinamisme i la prosperitat que experimenten les zones d'alta muntanya en aquest període, una notable construcció d'esglésies que ha estat definida per CATAFAU (2011) com a colonització i sacralització de l'espai. Els edificis tendeixen a construir-se en punts importants dins la xarxa de comunicacions local, en llocs que són fàcilment accessibles dins la complicada orografia de les zones d'alta muntanya i on les dures condicions climàtiques dels mesos d'hivern permeten que tothom hi pugui arribar. En aquestes condicions, les esglésies no les hem de veure com un centre catalitzador i concentrador de l'hàbitat, perquè els pobles no creixen al seu voltant. Són el reflex d'un model de poblament, que no és exclusiu del Principat d'Andorra sinó que també es produeix en altres zones d'alta muntanya, com ara la Val d'Aran, la Cerdanya, Prada, Navarra o Cazaux, on les esglésies queden en posició excèntrica, fet que justifica que siguin petites, nombroses i aïllades (CATAFAU 2001: 75).

A Andorra, a diferència de la resta d'Europa, durant l'època feudal no hi havia reserves de domini, i tot allò que no era propietat privada estava en mans de la comunitat, que tenia els drets sobre l'explotació de la muntanya i els excedents agrícoles de les collites. D'aquesta manera, des dels comuns, que eren, i encara són, els òrgans de govern de la comunitat, es controlaven i gestionaven els beneficis que s'obtenien dels recursos, fossin boscos, fonts, grans rutes, aigües, explo-

tacions metal·lúrgiques, etc., uns beneficis que revertien directament en la col·lectivitat, i entre aquests hi havia els espirituals. En aquesta situació, les actes de consagració conservades a Andorra són testimoni que les fundacions estaven en mans de la comunitat, i no d'un alt dignatari o de l'aristòcrata de la zona. Sovint són els nomenats *boni homini* els que les impulsen, i no són estranyes les situacions en les quals és un prevere, o fins i tot en alguns casos més d'un, el que la patrocina juntament amb la seva família, com és el cas de l'església andorrana de Sant Serni de Nagol.⁶

L'ESGLÉSIA DE SANT MIQUEL D'ENGOLASTERS

A diferència d'altres esglésies romàniques del Principat d'Andorra, com ara les de Sant Martí de la Cortinada, Sant Esteve d'Andorra o Sant Cristòfol d'Anyós, la d'Engolasters ha tingut poques modificacions al llarg dels segles, i en essència el que contemplem avui en dia és una construcció d'època romànica. L'únic element afegit és el porxo adossat al mur sud que precedeix la porta d'entrada. Sobre aquesta estructura, poca informació en tenim més enllà de la que ens proporcionen les fotografies de principis del segle xx, en què, malauradament, apareix gairebé enderrocada (figura 2). Sense que es pugui descartar plenament que la seva edificació correspongui a la substitució d'una cons-

6 L'església de Sant Serni de Nagol fou consagrada l'any 1055 i l'acta la signen el bisbe de la Seu, Guillem Guifré (1042-1075), i dos preveres, Isarn i Bernat, acompanyats pels seus parents. Dues signatures conjuntament amb la del bisbe en una església rural és un fet poc usual, que VIADER (2003: 306-308) interpreta com la prova que l'edifici és una construcció promoguda per famílies influents de la zona, de segur destinada a ser ocupada per alguns dels seus membres. El document original de l'acta de consagració es conserva a l'Arxiu Nacional d'Andorra (APSS 76). Un cas semblant seria el de l'església de Sant Romà de les Bons, també a Andorra: en l'acta de consagració de 1163 només signa el bisbe, però els llibres de comptes de l'església, fins al segle passat, van estar en mans de famílies de les Bons que es consideren descendents dels promotors de l'edifici. Tota la documentació de l'església de Sant Romà es conserva actualment a l'Arxiu Nacional d'Andorra (Arxiu Casa Serola).

Figura 2. Instantània d'una missa a l'exterior de l'església de Sant Miquel d'Engolasters. Agost, 1929. Fotografia: Arxiu Nacional d'Andorra, fons Narcís Casal, registre 0028.

trucció d'època romànica, tal com creu BARAUT (1976: 19), en general es considera una obra d'entre els segles *xvi* i *xvii*, època en què es construeixen la majoria dels pòrtics de les esglésies andorranes.⁷

⁷ Tot i que l'atribució cronològica dels pòrtics andorrans no és clara, en general s'accepta que es podrien haver realitzat entre els segles *xvi* i *xvii*, un període que coincideix amb la substitució, àmpliament documentada, de la majoria de les decoracions murals romàniques de les esglésies del país per d'altres més a la moda del moment. És també durant aquests segles quan s'emprenen moltes de les reformes arquitectòniques que es detecten en aquests temples. Aquests són els casos de Sant Romà de les Bons, Sant Cristòfol d'Anyós, Sant Climent de Pal o Sant Martí de la Cortinada, entre d'altres. Sobre si els porxos substitueixen